

Vlastislav Bříza

**Kontrola, regulace
a úprava
jaderného zbrojení**

Kontrola, regulace a úprava jaderného zbrojení

PhDr. Ing. Vlastislav Bříza, Ph.D.

Recenzenti:

PhDr. et Mgr. Kryštof Kozák, Ph.D.

doc. JUDr. Jan Ondřej, CSc.

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Vlastislav Bříza, 2010

ISBN 978-80-246-1864-7

ISBN 978-80-246-2394-8 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

A.

A.1 Úvod do problematiky kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení	12
A.2 Vymezení cílů	15
A.3 Rozvržení	18
A.4 Vymezení hlavních pojmů v oblasti kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení	22
A.5 Kontrola jaderného zbrojení a jaderné odzbrojení v historickém kontextu a v současnosti	29
A.5.1 Stručná historie snah o omezení jaderného zbrojení a o jaderné odzbrojení	30
A.5.2 Role jaderných zbraní po skončení studené války	36
A.6 Přehled literatury, východiska a stav dosavadního bádání	47
A.6.1 Jednotlivé přístupy k problematice kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení	49
A.6.2 Stručný přehled literatury v jednotlivých studovaných oblastech	51

B.

B.1 Úloha OSN a dalších mezinárodních organizací v procesu úpravy a regulace jaderného zbrojení a odzbrojení	58
B.1.1 Systém organizací OSN a jejich historie a činnost na poli kontroly zbrojení a odzbrojení	60
B.1.2 Mezinárodní agentura pro atomovou energii a její role při nešíření jaderných zbraní	68
B.1.3 Aktuální otázky jaderného odzbrojení na poli mezinárodních organizací	71

B.2 Zákaz zkoušek jaderných zbraní	74
B.2.1 Testování jaderných zbraní v rámci závodů ve zbrojení	76
B.2.1.1 Historie jaderných testů mezi lety 1945 a 2006	77
B.2.1.2 Pokusy o dojednání dohody o zákazu jaderných zkoušek do roku 1963	80
B.2.2 Smlouva o zákazu jaderných zkoušek v atmosféře, ve vesmíru a pod vodou – Smlouva o částečném zákazu jaderných zkoušek	82
B.2.2.1 Kennedy, Chruščov a trnitá cesta k dohodě	83
B.2.2.2 Základní charakteristika smlouvy a její ratifikace	87
B.2.3 Další bilaterální omezování jaderných zkoušek během studené války	92
B.2.4 Smlouva o úplném zákazu jaderných zkoušek	98
B.2.4.1 Příprava a projednávání Smlouvy o úplném zákazu jaderných zkoušek	99
B.2.4.2 Základní charakteristika Smlouvy CTBT	101
B.2.4.3 Verifikace Smlouvy CTBT a verifikační režim	104
B.2.4.4 Problémy s ratifikací smlouvy a jejím vstupem v platnost	106
B.2.5 Zákaz zkoušek jaderných zbraní a jeho význam v kontextu současného vývoje a mezinárodní bezpečnosti	112
B.3 Nešíření jaderných zbraní	118
B.3.1 Rozšiřování jaderných zbraní po druhé světové válce a prvotní snahy o jeho omezení	119
B.3.2 Smlouva o nešíření jaderných zbraní NPT z roku 1968 a její přínos	122
B.3.2.1 Cesta k dohodě a vstup smlouvy v platnost	123
B.3.2.2 Základní charakteristika Smlouvy NPT	126
B.3.2.3 Dodržování závazků a otázka verifikace	130
B.3.2.4 Pravidelné konference k přezkoumání smlouvy	133
B.3.3 Prodloužení platnosti Smlouvy o nešíření jaderných zbraní na neurčito a vývoj po roce 1995	136
B.3.4 Význam Smlouvy o nešíření jaderných zbraní a její přínos	144
B.3.5 Problematické otázky a slabiny existujícího režimu nešíření jaderných zbraní a možnosti jeho reformy	149
B.3.5.1 Univerzalita režimu nešíření jaderných zbraní a možnosti jejího dosažení	149
B.3.5.2 Případy porušování Smlouvy NPT jednotlivými státy	152
B.3.5.3 Možnost odstoupení od Smlouvy NPT	156
B.3.5.4 Otázky týkající se cyklu jaderného paliva a možného dvojího využití jaderných technologií	157

B.3.5.5	Další existující hrozby pro současný režim nešíření jaderných zbraní	160
B.3.6	Budoucnost režimu nešíření jaderných zbraní z hlediska mezinárodní bezpečnosti na počátku 21. století	162
B.4	Vytváření zón bez jaderných zbraní	165
B.4.1	Historie vytváření zón bez jaderných zbraní	167
B.4.2	Charakteristika zón bez jaderných zbraní z mezinárodněprávního hlediska	169
B.4.2.1	Podmínky pro vytváření zón bez jaderných zbraní	170
B.4.2.2	Společné charakteristiky existujících zón bez jaderných zbraní	173
B.4.2.3	Postoj jaderných států a otázka Negative Security Assurances	175
B.4.3	Existující zóny bez jaderných zbraní a jejich základní charakteristika	178
B.4.3.1	Smlouva o zákazu jaderných zbraní v Latinské Americe a Karibské oblasti – Smlouva z Tlatelolco	178
B.4.3.2	Zóna bez jaderných zbraní v jižním Pacifiku – Smlouva z Rarotonga	180
B.4.3.3	Zóna bez jaderných zbraní v jihovýchodní Asii Smlouva z Bangkoku	182
B.4.3.4	Zóna bez jaderných zbraní v Africe – Smlouva z Pelindaby	185
B.4.3.5	Zóna bez jaderných zbraní ve střední Asii – Smlouva ze Semipalatinsku	188
B.4.3.6	Další prostory bez jaderných zbraní	190
B.4.3.7	Jednostranná vyhlášení bezjaderných zón ze strany jednotlivých států	194
B.4.4	Aktuální otázky týkající se zón bez jaderných zbraní	196
B.4.5	Zhodnocení přínosu zón bez jaderných zbraní z hlediska nešíření jaderných zbraní a jaderného odzbrojení	202
B.5	Omezování a snižování počtu jaderných zbraní a související témata	206
B.5.1	Shrnutí dvojstranných dohod mezi Spojenými státy a Sovětským svazem (Ruskou federací) o kontrole zbrojení a odzbrojení	207
B.5.2	Omezení šíření potenciálních nosičů jaderných zbraní – proliferace raket	220

B.5.3	Pokusy o kontrolu produkce štěpného materiálu použitelného v jaderných zbraních	228
B.5.4	Důležitost snižování počtu jaderných zbraní z hlediska mezinárodní bezpečnosti	233
B.6	Systémy kontroly dodržování dohod	238
B.6.1	Pojem a cíle verifikace	240
B.6.2	Existující verifikační metody, prostředky, procedury a instituce a jejich vývoj	244
B.6.2.1	Vývoj verifikačních mechanismů v souvislosti s dohodami o kontrole zbrojení a odzbrojení	246
B.6.2.2	Národní technické prostředky	249
B.6.2.3	Opatření založená na spolupráci včetně inspekcí na místě	252
B.6.2.4	Instituce a organizace zabývající se verifikací a jejich role	255
B.6.2.5	Obecné postupy při nedodržování závazků či podezření z tohoto chování	260
B.6.3	Srovnání verifikačních mechanismů existujících smluv o jaderném odzbrojení	261
B.6.4	Slabiny existujících verifikačních mechanismů a možnosti jejich řešení	266
B.6.4.1	Rozšíření pole působnosti existujících verifikačních mechanismů	267
B.6.4.2	Možnost vytvoření nového stálého verifikačního orgánu při OSN	275
C.		
C.1	Shrnutí hlavních závěrů a jejich implikace	280
C.1.1	Shrnutí hlavních závěrů jednotlivých kapitol a oblastí kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení	281
C.1.1.1	Zákaz zkoušek jaderných zbraní	282
C.1.1.2	Nešíření jaderných zbraní	286
C.1.1.3	Vytváření zón bez jaderných zbraní	290
C.1.1.4	Omezování a snižování počtu jaderných zbraní a související témata	292
C.1.2	Úskalí při hodnocení úspěšnosti dosavadních snah o kontrolu jaderného zbrojení a jaderné odzbrojení	295
C.1.3	Dialektika jaderného odzbrojení – Jaderné odzbrojení a poté mír, nebo naopak?	301
C.1.4	Možnost dosažení světa bez jaderných zbraní a jeho možné implikace	304

C.2 Otevřené otázky a oblasti možného dalšího bádání	308
C.2.1 Otevřené otázky a jejich možné rozpracování	308
C.2.2 Oblasti dalšího bádání, které nebyly primárně sledovány	310
C.2.3 Nejnovější události a výzkum v oblasti nastínění, prognózování a sledování možného budoucího vývoje	311
D.	
D.1 Seznam použité literatury	314
Prameny – primární zdroje	314
Sekundární literatura	319
Vybrané články	321
Internetové zdroje (výběr)	325
D.2 Glosář a seznam zkratek	327

A.

A.1 Úvod do problematiky kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení

Jaderné zbraně lze bezesporu označit za nejnebezpečnější a nejničivější zbraně, které kdy byly stvořeny a jejichž masové použití by znamenalo nejen totální zničení protivníka, ale s velkou pravděpodobností i zánik veškeré civilizace na Zemi. Jaderné zbraně přitom zabíjejí nejen tepelnou a kinetickou energií, kterou vytvářejí, ale také radiací a radioaktivním spadem. Oblasti, kde došlo k jadernému výbuchu, tak bývají zamořeny řadu let. Jediné použití jaderných zbraní ve válečném konfliktu v roce 1945 v Hirošimě a Nagasaki zabilo odhadem 200 tisíc lidí, v drtivé většině civilistů. Hroživou silou, kterou v sobě jaderné zbraně skrývají, demonstruje například fakt, že v polovině 80. let vytvářel světový arzenál jaderných zbraní 5000krát ničivější sílu, než byla použita během celé druhé světové války. Jaderné zbraně umístěné na jedné jediné strategické ponorce mají několikrát ničivější sílu než veškeré konvenční bomby svržené během druhé světové války.¹ Bomby použité v Hirošimě a Nagasaki měly sílu menší než 20 kilotun TNT, standardní jaderná hlavice umístěná na balistické raketě na americké ponorce Trident má sílu až 100 kilotun. Sovětský svaz během studené války testoval jaderné bomby o síle vyšší než 50 megatun, tj. 2500krát vyšší než hirošimská bomba.² Potřeba kontroly jaderného zbrojení a dosažení jaderného odzbrojení je tedy zcela zřejmá a měla by výrazně přispět ke zvýšení mezinárodní bezpečnosti a (časem možná) ke všeobecnému a celkovému odzbrojení.

V době vrcholící studené války bylo odzbrojení velmi ožehavým a často diskutovaným tématem, jehož důležitost nezpochybňoval prakticky nikdo. Úspěchů se však díky tehdejší bipolární povaze

1 Viz např. Thomson, D. B.: A Guide to Nuclear Arms Control Treaties, Russian Nonproliferation Programs Office, Los Alamos National Laboratory, July 1999.

2 Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological and Chemical Arms, Weapons of Mass Destruction Commission, Stockholm, Final Report 2006, s. 60.

mezinárodních vztahů dařilo dosáhnout pouze sporadicky. Mnozí očekávali, že konec studené války bude znamenat zásadní průlom a přinese významný pokrok v otázkách jaderného odzbrojení. Uvolnění napětí mezi oběma supervelmocemi koncem 80. let sice znamenalo některé důležité posuny, zejména v oblasti snižování počtu jaderných zbraní, v ostatních oblastech však k zásadnímu pokroku nedošlo. Nebezpečí globální jaderné války se sice výrazně snížilo, podle některých se však naopak zvýšila možnost omezeného použití jaderných zbraní například teroristickými skupinami. V současné době, téměř 20 let po skončení studené války, se jaderné zbraně a jaderné odzbrojení dostaly na vedlejší kolej, ze které se dostanou vždy pouze na čas, většinou poté, co některý ze států určitým způsobem poruší své závazky týkající se kontroly jaderného zbrojení.

Zatímco vztahy mezi oběma zneprátelenými tábory z dob studené války se normalizovaly a rozvíjejí se na bázi mírové spolupráce, totéž již nelze říci o vybraných státech ve zbytku světa. Krom toho je třeba zmínit, že jakkoli byla studená válka negativní, zanechala po sobě poměrně obsáhlý rámec pro kontrolu (nejen jaderného) zbrojení. Tento rámec naopak chybí některým rozvíjejícím se státům a regionálním mocnostem, které stojí mimo smluvní režimy týkající se jaderných zbraní a které jaderné zbraně vlastní. Nicméně možnost eskalace některých doutnajících konfliktů v celosvětovou nukleární apokalypsu je velmi nepravděpodobná.

Ani mezi státy tehdejšího Východu a Západu nedošlo zdaleka k vyřešení všech problémů, nicméně nebezpečí vypuknutí globální (jaderné nebo i konvenční) války je v současné době mnohem nižší, než tomu bylo v době studené války. Obavy z vypuknutí takového konfliktu skutečně mizí a do značné míry oprávněně, nicméně pokud budou existovat jaderné zbraně, obavy z jejich možného použití, ať už autorizovaného nebo neautorizovaného, nezmizí zcela.

Tento fakt je třeba zdůraznit i proto, že většina existujících dohod týkajících se jaderných zbraní se efektivně týká pouze „kontroly zbrojení“, nikoli „odzbrojení“. Došlo sice k zákazu některých typů jaderných zbraní a ke snižování počtu hlavic a nosičů, o úplné likvidaci všech jaderných zbraní se však prozatím nikde reálně nehovořilo, pomineme-li rané snahy o jejich zakázání ve druhé polovině 40. let 20. století. I přes snižování počtu hlavic i nosičů zůstává toto dědictví studené války stále významné a každá ze stran má neustále ve výzbroji tisíce hlavic, které mohou být během velmi krátké doby použity. Kromě těchto dvou zemí existuje dalších sedm států, které dohromady vlastní okolo jednoho tisíce

dalších hlavic. Jaderné zbraně a jejich existenci tak v žádném případě není možno podceňovat.

Patrně nejschůdnější cestou, jak efektivně snížit počet jaderných zbraní a časem dosáhnout jejich úplného zákazu a odstranění, je cesta smluvní, cesta mezinárodního práva, která bude působit na státy jakožto prostředek budování vzájemné důvěry. Charakteristickým znakem mezinárodních vztahů, v nichž hrají roli jaderné zbraně, je totiž právě vzájemná nedůvěra mezi státy, pramenící často z existence jaderných zbraní. Myšlenky spojené s jaderným odzbrojením jsou i přesto prakticky stejně staré jako bomba sama. Dosavadní pokusy, jakkoli byly četné, však doposud ztroskotávaly, často právě na nedostatku důvěry či nedostatečné možnosti kontroly. Je tak třeba připustit, že snahy jak jednotlivých států, především těch jaderných, jakož i mezinárodních organizací v čele s OSN v nejbližší budoucnosti zřejmě nepovedou k úplné likvidaci jaderných zbraní a tím pádem k dosažení úplného jaderného odzbrojení. Bylo by však chybou v této snaze polevit. Samotné velmoci učinily řadu prohlášení, v nichž deklarovaly jako svůj konečný cíl úplnou likvidaci těchto zbraní (např. při 10. zvláštním zasedání Valného shromáždění v roce 1978), v praxi však doposud zohledňovaly spíše vlastní bezpečnost a mocenské ambice. Dospět k úplnému jadernému odzbrojení lze tak za dané situace pouze postupnými kroky a ústupky všech zúčastněných stran.

Právě předkládaná monografie se zabývá některými aspekty těchto snah o kontrolu jaderného zbrojení a o dosažení jaderného odzbrojení, analyzuje úspěchy dosažené na tomto poli a zaměřuje se na jejich relevanci v rámci současného vývoje v mezinárodních vztazích a na možnosti dalšího úspěšného pokračování těchto snah.

A.2 Vymezení cílů

Problematika kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení je tématem na jedné straně velmi komplexním a na straně druhé velmi nesourodým. Tato komplexita a nesourodost spočívají zejména v tom, že k jednotlivým aspektům kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení bylo třeba přistoupit rozdílně, zejména v důsledku historického vývoje, resp. stavu v rámci mezinárodních vztahů, a také díky povaze konkrétního tématu, resp. činnosti.

Jak už samotné téma napovídá, je možné ho rozdělit na část týkající se kontroly zbrojení a na část týkající se odzbrojení. Z jiného úhlu pohledu lze jednotlivé snahy v těchto oblastech rozdělit na bilaterální a multilaterální, případně univerzální. Vymezit lze rovněž užší chápání procesu kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení a chápání širší. V užším slova smyslu lze kontrolu jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení chápat jako problematiku dvoustranných dohod mezi Spojenými státy a Sovětským svazem, resp. Ruskou federací, které měly za cíl nejprve omezit růst počtu jaderných zbraní a poté jejich počty postupně snižovat. V širším slova smyslu lze pak do tematiky kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení zahrnout i témata související se snižováním počtu jaderných zbraní obecně, se zákazem jaderných zkoušek, šířením jaderných zbraní, resp. bráněním tomuto šíření, vytvářením zón bez jaderných zbraní, problematikou nosičů jaderných zbraní či problematikou kontroly štěpného materiálu.

Hlavní cíle práce

V rámci širšího pojetí kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení se předkládaná práce soustředí zejména na otázky spojené se zákazem jaderných zkoušek, nešířením jaderných zbraní a vytvářením zón bez

jaderných zbraní, které jsou rozebrány detailně. Další zmíněné aspekty, konkrétně snižování počtu jaderných zbraní, problematika potenciálních nosičů jaderných zbraní či problematika kontroly štěpného materiálu, jsou zmíněny pouze okrajově ve vazbě na tři hlavní oblasti bádání.

Vzhledem k roli, kterou při snaze o kontrolu jaderného zbrojení a o jaderné odzbrojení hrály mezinárodní organizace v čele s OSN a Mezinárodní agenturou pro atomovou energii IAEA, je pozornost věnována i těmto organizacím, resp. institucím. Samostatnou kapitolou je pak průřezový pohled na otázku kontroly dodržování závazků, který srovnává režimy vytvořené jednotlivými smlouvami.

Za hlavní cíle předkládané práce lze tedy označit: (1) historickou, mezinárodněprávní a mezinárodněpolitickou analýzu dohod v rámci jednotlivých zmiňovaných aspektů širšího pojetí kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení s důrazem na dopady do aktuálního vývoje, (2) analýzu role OSN a dalších mezinárodních organizací v procesu kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení a (3) analýzu systémů kontroly a dodržování dohod ve výše zmíněných oblastech širšího pojetí kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení. Těžiště celé práce tedy leží především v rovině deskriptivní s cílem představit komplexní pohled na problematiku širšího pojetí jaderného odzbrojení.

V rámci detailního rozboru zmíněných tří cílů se předkládaná práce soustředí i na zodpovězení obecnějších, resp. abstraktnějších a průřezových otázek, kterými jsou zejména (1) hodnocení úspěšnosti dosavadních snah o jaderné (a všeobecné) odzbrojení, (2) vzájemná souvislost, resp. kauzální vztah mezi jaderným (a všeobecným) odzbrojením na straně jedné a dosažením, resp. zachováním míru na straně druhé a v neposlední řadě pak (3) hledání odpovědi na otázku, zda je dosažení světa bez jaderných zbraní jednak vůbec reálné a zda je to cesta správným směrem.

Hodnocení úspěšnosti snah o kontrolu jaderného zbrojení, resp. o jaderné odzbrojení je založeno na analýze toho, zda a do jaké míry přispěly jednotlivé smlouvy a jednotlivá opatření ke snížení či zvýšení rizika vypuknutí jaderné války, resp. použití jaderných zbraní vůbec (ať už autorizovaného nebo neautorizovaného). Základním předpokladem (hypotézou) přitom je, že celkový výsledek je výrazně pozitivní a překonává většinová očekávání, ačkoli v některých konkrétních případech jednotlivé smlouvy o kontrole jaderného zbrojení a o jaderném odzbrojení selhávají.

Z hlediska kauzálního vztahu mezi (jaderným) odzbrojením a mírem hledá předkládaná práce důkazy o existenci tohoto vztahu, snaží se zkoumat jeho povahu a ukázat, jaká souvislost je mezi jaderným

(a všeobecným) odzbrojením a mírem. Hypotézou je v tomto případě existence závislosti dalšího pokroku v jaderném odzbrojování (snížení rizika jaderné konfrontace a použití jaderných zbraní) (důsledek) na pokračujícím uvolňování napětí a prohlubování spolupráce mezi státy v rámci mezinárodního společenství (předpoklad).

V rámci diskuse o tom, zda je dosažení světa bez jaderných zbraní vůbec možné a jaké důsledky by dosažení tohoto stavu mělo, se předkládaná práce zamýšlí zejména nad realističností vizí světa bez jaderných zbraní v současném mezinárodněpolitickém kontextu. Na základě rozboru možných důsledků úplné eliminace jaderných zbraní pak předkládaná práce sleduje hypotézu nevratnosti objevu jaderné energie a jejího využití jakožto ničivé síly a hypotézu, že úplné jaderné odzbrojení by za současných podmínek nebylo racionálním krokem.

Aspekty, na které se práce primárně nesoustředí

Vzhledem k rozsahu předkládané práce je pochopitelné, že tato studie nemůže být v jednotlivých oblastech všeobsahující. Pouze okrajová pozornost byla vzhledem k tématům mých předchozích prací úmyslně věnována otázkám bilaterálních smluv o kontrole jaderného zbrojení a o jaderném odzbrojení. Pouze okrajově je rovněž zmíněna problematika proliferace potenciálních nosičů jaderných zbraní a problematika kontroly štěpného materiálu, jejichž detailní analýza by si zcela jistě vyžádala mnohem větší prostor.

Jelikož se předkládaná práce věnuje prakticky pouze jaderným zbraním, není zde zohledněna ani vazba na ostatní zbraně hromadného ničení, tedy zbraně biologické a chemické, ačkoli všechny tyto oblasti mají mnoho společného a zcela jistě by stálo za to zkoumat problematiku všech zbraní hromadného ničení dohromady. Důležitým rysem předkládané práce je i to, že mapuje danou problematiku z hlediska mezinárodního společenství jako celku, a nikoli z pohledu jednotlivých států nebo skupin států.³

3 Je zřejmé, že tato subkapitola by mohla být (teoreticky) i mnohem obsáhlejší. Vzhledem k potřebě vymežit (negativně) obsah práce ji však považuji za dostatečnou.

A.3 Rozvržení

Předkládaná monografie je rozdělena do čtyř částí. Úvodní část (A.) představuje úvod do problematiky, výchozí bod a teoretický základ celé práce. Stěžejní část monografie (B.) je rozdělena celkem do šesti kapitol zabývajících se jednotlivými aspekty kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení. Těmito kapitolami jsou (1) Úloha OSN a dalších mezinárodních organizací v procesu kontroly a regulace jaderného zbrojení a odzbrojení, (2) Zákaz zkoušek jaderných zbraní, (3) Nešíření jaderných zbraní, (4) Vytváření zón bez jaderných zbraní, (5) Omezování a snižování počtu jaderných zbraní a související témata, a konečně (6) Systémy kontroly dodržování dohod. Závěrečná část (C.) pak obsahuje shrnutí hlavních závěrů učiněných v předkládané práci a nastiňuje otevřené otázky, směry a oblasti možného dalšího bádání. V dodatkové části je pak monografie doplněna přehledem použitých pramenů a literatury a rovněž seznamem zkratk použitých v této práci.

Úloha OSN a dalších mezinárodních organizací v procesu kontroly a regulace jaderného zbrojení a odzbrojení

V rámci hlavní části se kapitola Úloha OSN a dalších mezinárodních organizací v procesu kontroly a regulace jaderného zbrojení a odzbrojení (kapitola B.1) zabývá nejdříve systémem Organizace spojených národů a jeho historií. Vzhledem ke stěžejnímu postavení OSN nejen mezi organizacemi zabývajících se jaderným odzbrojením, ale i mezinárodními organizacemi vůbec, je role OSN klíčová pro další kapitoly. Velmi důležitá je rovněž Mezinárodní agentura pro atomovou energii (IAEA), jejímž úkolem je primárně dohlížet na mírové využití jaderné energie a tímto způsobem bránit šíření jaderných zbraní.

Zákaz zkoušek jaderných zbraní

Kapitola B.2, rozebírající zákaz zkoušek jaderných zbraní, nejprve mapuje testování jaderných zbraní v rámci závodů ve zbrojení a poté se věnuje jednotlivým smlouvám, které postupně testování jaderných zbraní a jaderné výbuchy vůbec omezovaly. První přichází na řadu Smlouva o částečném zákazu jaderných zkoušek LTBT, resp. PTBT, která omezila jaderné zkoušky v atmosféře, ve vesmíru a pod vodní hladinou. Následují dvě smlouvy týkající se omezení velikosti podzemních jaderných testů TTBT a jaderných explozí pro mírové účely PNET. Hlavní náplní kapitoly je však Smlouva o úplném zákazu jaderných zkoušek CTBT a problémy, které jsou v současnosti spojeny zejména s jejím vstupem v platnost.

Nešíření jaderných zbraní

Kapitola B.3, zaměřující se na nešíření jaderných zbraní, resp. bránění šíření jaderných zbraní, se týká Smlouvy o nešíření jaderných zbraní NPT, která tvoří jeden z nejdůležitějších pilířů kontroly jaderného zbrojení a (potenciálně i) jaderného odzbrojení. Po zmapování historie rozšiřování jaderných zbraní po druhé světové válce a charakteristice vlastní Smlouvy a jejího vývoje od 70. let 20. století do současnosti přichází na řadu zhodnocení přínosu této Smlouvy a především rozbor některých jejích problematických otázek a slabín, které způsobují její ne zcela efektivní fungování. Právě tyto problematické oblasti tvoří jak z vědeckého, tak i z mezinárodněprávního a vojenskopolitického hlediska jedny z nejzajímavějších otázek v oblasti jaderných zbraní vůbec, což se přirozeně projevuje i na množství literatury věnované těmto tématům.

Vytváření zón bez jaderných zbraní

Vytváření zón bez jaderných zbraní, kterými se zabývá kapitola B.4, do jisté míry navazuje na problematiku nešíření jaderných zbraní, nicméně na rozdíl od problematiky rozebírané v předchozí kapitole vychází primárně z regionálních snah o zvyšování mezinárodní bezpečnosti právě zákazem jaderných zbraní v rámci některých území. První části kapitoly se věnují historii vytváření zón bez jaderných zbraní a jejich

mezinárodněprávní charakteristice. Stěžejní třetí část kapitoly se pak zaměřuje na jednotlivé zóny a další oblasti bez jaderných zbraní. Konečně závěrečná část mapuje přínos zón bez jaderných zbraní a možnosti vytváření dalších podobných oblastí.

Snižování počtu jaderných zbraní

Omezování a snižování počtu jaderných zbraní, které je náplní kapitoly B.5, tvoří, jak již bylo zmíněno v rámci představení cílů práce, v rámci celkového kontextu této práce spíše okrajovou část. Zabývá se však třemi tématy, která s kontrolou jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení bezprostředně souvisí. Žádné z těchto témat není nicméně rozebráno do hloubky, do jaké jsou rozebrány problematiky, jež jsou náplní kapitol ostatních. Těmito třemi tématy jsou (1) Shrnutí dvojstranných dohod mezi Spojenými státy a Sovětským svazem (Ruskou federací) o kontrole zbrojení a odzbrojení, (2) Omezení šíření potenciálních nosičů jaderných zbraní, tedy především proliferace raket, a (3) Pokusy o kontrolu produkce štěpného materiálu použitelného v jaderných zbraních. V závěru je pak shrnuta důležitost snižování počtu jaderných zbraní z hlediska mezinárodní bezpečnosti.

Systemy kontroly dodržování dohod

Kapitola B.6 zabývající se otázkou verifikace a kontroly dodržování dohod má poněkud jinou náplň než fáze předchozí, protože postupuje víceméně napříč tématy zmiňovanými v předchozích kapitolách. Samostatná kapitola byla tomuto tématu věnována zejména vzhledem k jeho důležitosti z hlediska míru a mezinárodní bezpečnosti a také díky úzké vazbě na mezinárodní právo. Po objasnění pojmu a cílů verifikace se kapitola věnuje existujícím verifikačním metodám, prostředkům, procedurám, institucím a mapuje jejich vývoj. Dále jsou pak srovnány verifikační mechanismy jednotlivých existujících smluv o kontrole jaderného zbrojení a o jaderném odzbrojení a diskutovány jsou rovněž některé slabiny existujících verifikačních mechanismů, včetně možnosti jejich řešení.

Závěrečná část - Shrnutí hlavních závěrů a otevřené otázky a směry a oblasti možného dalšího bádání

Závěrečná část C. nejprve shrnuje nejvýznamnější poznatky v rámci čtyř základních pilířů širšího pojetí jaderného odzbrojení rozebíraných v hlavní části, tedy zákazu zkoušek jaderných zbraní, bránění šíření jaderných zbraní, vytváření zón bez jaderných zbraní a konečně snižování počtu jaderných zbraní. Tyto hlavní závěry jsou pak doplněny průřezovým srovnáním úspěchů dosažených v rámci všech pilířů a rovněž výčtem neúspěchů a problematických oblastí. Kromě těchto témat se závěrečná část zabývá také vzájemným vztahem dosažení míru a pokroku v kontrole jaderného zbrojení a v jaderném odzbrojování a možnosti dosažení světa bez jaderných zbraní včetně možných implikací tohoto stavu.

Druhou kapitolu závěrečné části tvoří otevřené otázky a upozornění na možnosti dalšího bádání jak v oblastech přímo nastíněných v předkládané práci, tak i v oblastech, které v této práci nebyly rozebrány do hloubky. Vzhledem k vývoji v mezinárodních vztazích v souvislosti s kontrolou jaderného zbrojení a jaderným odzbrojením v době finalizace této práce jsou v samém závěru zmíněna i některá otevřená témata s tímto vývojem související.

A.4 Vymezení hlavních pojmů v oblasti kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení

Jednoznačnost a srozumitelnost pojmového aparátu je pro uchopení tematiky zpracovávané v rámci této monografie naprosto klíčová. Vzhledem k šíři zpracovávaného tématu je navíc pojmový aparát poměrně velmi rozsáhlý. Cílem této části je tak vymezení a stručná charakteristika klíčových pojmů vyskytujících se napříč celou prací, přičemž pojmy specifické, které jsou spojeny s jednotlivými kapitolami, jsou rozebrány v rámci příslušných kapitol.

Odzbrojení a kontrola zbrojení

Klíčovými pojmy, které je třeba vymežit, jsou samotné pojmy „odzbrojení“ (disarmament) a „kontrola zbrojení“ (arms control) a důležitý je i jejich vztah. Odzbrojení lze chápat jako jeden z prostředků k dosažení trvalého a celosvětového míru, přičemž toto tvrzení lze dovodit jak např. z Charty OSN a dalších dokumentů této organizace, tak také z Deklarace zásad mezinárodního práva z roku 1970. Obecně může být odzbrojení charakterizováno jako *proces snižování stavu ozbrojených sil a vojenských výdajů, zničení nebo odstranění zbraní, at' rozmístěných nebo skladovaných, postupná likvidace kapacity vyrábět nové zbraně, uvolnění a zařazení vojenského personálu do civilního života*.⁴ Jaderné odzbrojení lze pak vymežit analogicky jako obdobný proces omezování či snižování počtu jaderných zbraní, vedoucí k jejich úplnému odstranění, resp. zničení.

4 Viz např. debata in: Ondřej, J.: Odzbrojení, prostředek zajištění mezinárodní bezpečnosti, Plzeň, Nakladatelství Aleš Čeněk 2005, resp. Potočný, M. – Ondřej, J.: Mezinárodní právo veřejné: Zvláštní část, Praha, C. H. Beck 2006.

Pojem kontrola zbrojení se pak používá pro mezinárodněsmluvní či jednostranná opatření, která kvantitativně anebo kvalitativně omezují zbrojení, zejména ve smyslu zvyšování počtu a ničivé síly zbraní.⁵ Kontrolu jaderného zbrojení lze tedy rovněž vymezit analogicky jako *opatření, která kvalitativně anebo kvantitativně omezují nárůst počtu, resp. ničivé síly jaderných zbraní a případně regulaci dalších činností spojených s těmito zbraněmi*. Rozdíl mezi pojmy kontrola (jaderného) zbrojení a (jaderné) odzbrojení tedy spočívá zejména v tom, že v pojmu (jaderné) odzbrojení je explicitně vyjádřeno snižování počtu (jaderných) zbraní anebo jejich ničivé síly,⁶ zatímco v pojmu kontrola (jaderného) zbrojení tento prvek obsažen není.

Obecně vzato je cílem jak kontroly (jaderného) zbrojení, tak i (jaderného) odzbrojení dosažení míru v mezinárodních vztazích a pokud možno i trvalé zabránění vzniku ozbrojeného konfliktu. Ovšem zatímco prostřednictvím (jaderného) odzbrojení je tohoto cíle dosaženo postupnou úplnou likvidací jaderných zbraní, může být tento cíl v rámci kontroly (jaderného) zbrojení dosažen paradoxně i nárůstem počtu (jaderných) zbraní.⁷

Striktní rozlišování pojmů kontrola zbrojení a odzbrojení je však do značné míry pouze záležitostí teorie. V praxi (i v některých teoretických dílech) se však používá pojem odzbrojení, resp. jaderné odzbrojení v širším slova smyslu.⁸ K širokému pojetí odzbrojení se přiklání i OSN,⁹

-
- 5 Vedle pojmu kontrola zbrojení se v literatuře vyskytují i pojmy regulace zbrojení (arms regulation), omezení zbrojení (arms limitation), případně úprava zbrojení (regulation of armaments). Výskyt těchto pojmů je spojen s nejednotností chápání pojmu kontrola zbrojení v různých kontextech. Nuance mezi těmito pojmy (v kontextu jaderných zbraní) lze však považovat za velmi malé, a proto budou pro účely této práce zmíněné pojmy považovány za synonyma.
 - 6 Snižování počtu, resp. ničivé síly (jaderných) zbraní se může týkat buď všech (jaderných) zbraní obecně, nebo může být spojeno pouze s určitými konkrétními zbraňovými systémy, případně s určitým územím, resp. s určitými subjekty.
 - 7 Předpoklad dosažení míru prostřednictvím zbrojení, resp. nárůstu počtu zbraní, je sice na první pohled poněkud perverzní, nicméně v oblasti jaderných zbraní tato logika během studené války evidentně fungovala. Rostoucí síla obou supervelmocí a jejich jaderných zbraní způsobila, že v případě vypuknutí otevřeného konfliktu by nevyhnutelně došlo ke zničení obou stran, což však zároveň obě strany od vyvolání tohoto konfliktu odrazovalo. Tato faktická situace se pak odrazila ve vojenských doktrínách jako koncept vzájemně zaručeného zničení (mutually assured destruction, MAD), resp. rovnováha strachu.
 - 8 Pod pojem jaderné odzbrojení tak mohou spadat i opatření, která i když nevedou bezprostředně k faktickému snížení fyzického počtu jaderných zbraní, resp. jejich síly, omezují kvantitativní i kvalitativní vývoj jaderného zbrojení, a mají tak preventivní charakter. V souladu s touto logikou sem patří např. zákaz jaderných zkoušek a nešíření jaderných zbraní, vytváření zón bez jaderných zbraní, opatření k budování důvěry atp.
 - 9 Viz např. Tulliu, S. – Schmallberger, T.: *Coming to Terms with Security: A Lexicon for Arms Control, Disarmament and Confidence-Building*, United Nations Institute for Disarmament Research, Geneva, Switzerland, UNIDIR/2003/22.

podle níž je odzbrojení obecným a široce používaným pojmem, který zahrnuje všechny aspekty regulace zbrojení včetně kontroly zbrojení nebo omezení zbrojení, stejně jako skutečné snížení nebo likvidaci zbraní nebo ozbrojených sil (odzbrojení v pravém slova smyslu) a je výsledkem mezinárodních dohod nebo jednostranných opatření. Celá řada publikací a dokumentů OSN nese označení odzbrojení (disarmament).

Pro účely této práce však bude pojem (jaderné) odzbrojení používán *stricto sensu*, tedy pouze pro opatření spojená se snižováním počtu nebo síly jaderných zbraní. Opatření, která se vztahují k odzbrojení, ale nemají povahu odzbrojení v užším smyslu, pak budou označována jako kontrola, resp. omezení zbrojení.¹⁰

Dvoustranné a mnohostranné snahy o kontrolu a regulaci jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení

Proces kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení probíhá v jednotlivých a relativně samostatných vlnách a může být spojen s jednostrannými kroky jednotlivých států nebo s mezinárodními smlouvami. Vzhledem k zaměření práce bude pozornost věnována zejména právě mezinárodním smlouvám. Mezinárodní smlouvy v rámci kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení jsou poměrně rozmanité a lze je členit z několika hledisek – podle obsahu, resp. tématu, který upravují, podle počtu smluvních stran, podle hloubky, resp. míry regulace, aplikovaných kontrolních mechanismů atp.¹¹

Významnou skupinu smluv tvoří dvoustranné smlouvy mezi Sovětským svazem (Ruskou federací) a Spojenými státy týkající se omezování a snižování počtu jaderných zbraní, resp. jejich nosičů. Do této skupiny lze zařadit Smlouvy o omezení strategických jaderných zbraní SALT I a II, Smlouvu o likvidaci raket středního a kratšího doletu INF, Smlouvy o snižování počtu strategických jaderných zbraní START I a II a zatím poslední Smlouvu o omezení strategických útočných zbraní SORT. Tyto smlouvy lze zároveň s výjimkou SALT I a II označit za odzbrojovací smlouvy, protože ukládají oběma stranám redukce jejich jaderných arzenálů.

10 Toto chápání vychází z definice v publikaci Ondřej, J.: *Odzbrojení, prostředek zajištění mezinárodní bezpečnosti*, Plzeň, Nakladatelství Aleš Čeněk 2005.

11 Viz např. systematizace uvedená v publikaci Potočný, M. – Ondřej, J.: *Mezinárodní právo veřejné: Zvláštní část*, Praha, C. H. Beck 2006, část IX.

Smlouvy, které by se daly zařadit pod pojem kontroly jaderného zbrojení, lze dále členit na smlouvy týkající se jaderných zkoušek a smlouvy týkající se šíření, resp. nešíření a nerozmístování jaderných zbraní. Oblast jaderných zkoušek upravuje Smlouva o částečném zákazu jaderných zkoušek LTBT, resp. PTBT, Smlouva o omezení podzemních jaderných testů TTBT, Smlouva o omezení jaderných výbuchů pro mírové účely PNET a konečně Smlouva o úplném zákazu jaderných zkoušek CTBT. S nešířením, resp. nerozmístováním jaderných zbraní je pak spojena především Smlouva o nešíření jaderných zbraní NPT a dále smlouvy o vytváření zón bez jaderných zbraní (Smlouva z Tlatelolco, Smlouva z Rarotonga, Smlouva z Bangkoku, Smlouva z Pelindaby a Smlouva ze Semipalatsku) a smlouvy upravující militarizaci, resp. nuklearizaci některých oblastí (např. Smlouva o Antarktidě, Smlouva o vesmíru, Smlouva o mořském dně atp.).

Pojmy spojené s jadernými zbraněmi a dalšími zbraněmi hromadného ničení

Jaderné zbraně jsou společně s chemickými a biologickými zbraněmi označovány pojmem zbraně hromadného ničení, přičemž jaderné zbraně jsou z těchto zbraní nejničivější a potenciálně nejnebezpečnější. Také proto je jim věnována výrazně větší pozornost než ostatním druhům zbraní hromadného ničení. Kontrola zbrojení a odzbrojení postoupily v této oblasti prozatím nejdále, i když faktický pokrok lze jen stěží označit za uspokojivý.

Samotné jaderné zbraně lze charakterizovat jako výbušná zařízení, která jsou schopna vyvolat jaderné štěpení anebo (termo)jadernou fúzi, při nichž dochází prostřednictvím řetězové reakce k explozivnímu uvolňování jaderné energie.¹² Za jaderné zbraně jsou v užším slova smyslu považovány samotné jaderné hlavice, nikoli však jejich nosiče.¹³ V praxi však toto omezení není dodržováno. Příkladem může být rozdělení jaderných zbraní na strategické a taktické, ke kterému dochází na základě použitých nosičů.

Strategické jaderné zbraně jsou jaderné zbraně (hlavice) umístěné na balistických raketách dlouhého doletu, střelách s plochou dráhou

12 Viz např. definice na http://www.nti.org/h_learnmore/h7_glossary.html

13 Za nosiče jaderných zbraní jsou obvykle považovány střely, rakety a další bezpilotní prostředky, které jsou schopné nést jadernou hlavici, resp. více jaderných hlavic, a které byly k tomuto účelu speciálně zkonstruovány. Většina autorů sem řadí i (strategické) bombardéry schopné nést jaderné zbraně, resp. jaderné hlavice.

letu (s dlouhým doletem), balistických raketách odpalovaných z ponorek a na strategických bombardérech. Dosah těchto zbraní většinou přesahuje 5000 km, jsou osazeny hlavicemi o síle stovek kilotun či několika megatun a jejich použití z vojenskostrategického hlediska přichází v úvahu především v případě globální jaderné války.¹⁴ Taktické jaderné zbraně jsou naproti tomu konstruovány pro použití na bojišti v rámci omezené jaderné války, dosah jejich nosičů nepřesahuje 500–1000¹⁵ km a síla se pohybuje mezi 0,3 kt až cca 170 kt. Nosiče taktických jaderných zbraní mají zpravidla duální využití, mohou tedy být osazeny jak konvenční, tak jadernou hlavicí. Kromě těchto dvou skupin¹⁶ existovaly ještě jaderné zbraně středního dosahu, které vyplňovaly mezeru mezi strategickými a taktickými jadernými zbraněmi a které byly paradoxně z hlediska použití nejzrádnější.¹⁷ Tyto zbraně však byly jakožto celý typ zakázány Smlouvou INF v roce 1987.

Pro výrobu jaderných hlavic je nezbytný štěpný materiál, v praxi nejčastěji v podobě izotopů uranu-233, uranu-235 nebo plutonia-239. V podobě využitelné k výrobě jaderných zbraní se tyto prvky běžně nevyškytují a lze je získat pouze složitým procesem obohacování, nejčastěji z vyhořelého paliva jaderných reaktorů. Technologie obohacování uranu a zpracování vyhořelého jaderného paliva jsou charakteristické svým duálním využitím, tedy tím, že stejné, resp. velmi podobné postupy jsou využívány jak v rámci mírového využití jaderné energie, tak i při výrobě materiálu použitelného v jaderných zbraních. Otázky spojené s duálním využitím cyklu jaderného paliva a se zákazem produkce štěpného materiálu pro vojenské účely patří v současné době k nejožehavějším a nejvíce diskutovaným tématům spojeným s kontrolou jaderného zbrojení.

14 Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological and Chemical Arms, Weapons of Mass Destruction Commission, Stockholm, Final Report 2006.

15 Což je hranice stanovená pro rakety středního a kratšího doletu ve Smlouvě INF.

16 Rozdíl mezi taktickými a strategickými jadernými zbraněmi byl zřejmý v době studené války, nicméně dnes toto členění v některých oblastech (např. oblast jižní Asie, oblast Blízkého východu či oblast Korejského poloostrova) vzhledem ke geografickým vzdálenostem postrádá smysl. Kromě toho je prakticky nemožné zařadit do některé z těchto kategorií střely s jadernými hlavicemi odpalované ze vzduchu. Viz např. Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological and Chemical Arms, Weapons of Mass Destruction Commission, Stockholm, Final Report 2006.

17 Jaderné zbraně středního dosahu v sobě totiž paradoxně spojují jak možnost použití v globálním jaderném konfliktu, tak i v konfliktu lokálním. Nebezpečné však byly zejména v souvislosti s možným použitím v Evropě. Viz např. Thomson, D. B.: A Guide to Nuclear Arms Control Treaties, Russian Nonproliferation Programs Office, Los Alamos National Laboratory, July 1999.

Vybrané další pojmy spojené se snahami o kontrolu jaderného zbrojení a o jaderné odzbrojení

V souvislosti s vlastnictvím, resp. přístupem k jaderným zbraním, je možné definovat oficiální (*de iure*) jaderné státy (Čína, Francie, Ruská federace, resp. dřívější Sovětský svaz, Spojené státy a Velká Británie), neoficiální (*de facto*) jaderné státy (Izrael, Indie, Pákistán a Severní Korea) a nejaderné státy (všechny ostatní státy). Oficiální skupina jaderných států byla poprvé definována v roce 1968 v rámci Smlouvy o nešíření jaderných zbraní NPT jakožto země, které úspěšně provedly jaderný výbuch před rokem 1967. Neoficiální jaderné státy pak získaly jaderné zbraně později. V souvislosti s možným dalším šířením jaderných zbraní jsou v některých případech zmiňovány i státy, které by mohly mít zájem získat jaderné zbraně (*states of concern*). V současnosti se jedná především o Írán a někteří autoři sem stále řadí i Severní Koreu či Sýrii. Na druhou stranu mnoho států, které se dříve pokoušely jaderné zbraně získat, nebo je dokonce vlastnily, se dobrovolně nebo pod nátlakem rozhodlo těchto zbraní vzdát, např. Argentina, Bělorusko, Brazílie, Irák, Kazachstán, Libye, Jižní Afrika, Jižní Korea, Tchaj-wan a Ukrajina.¹⁸

Kromě výše uvedeného členění existují ještě státy, které mají přístup k jaderným zbraním, resp. jsou chráněny „jaderným deštníkem“¹⁹ jaderných států. Sem patří zejména nejaderné státy v rámci NATO, Japonsko, Jižní Korea a Austrálie, které spadají pod jaderný deštník Spojených států, a nejaderné státy sdružené ve Společenství nezávislých států, které spadají pod ruský jaderný deštník. Z nejaderných států NATO mají jaderné zbraně na svém území rozmístěny Německo, Itálie, Belgie, Nizozemsko a Turecko, a sice ve většině případů na amerických základnách na svém území. Lze se setkat i s pojmem stát s jaderným potenciálem (*nuclear „threshold“ state*), který označuje státy, které sice jaderné zbraně nevlastní ani o ně (doposud) neprojeví zájem, nicméně jsou díky technologii, kterou disponují, schopny jaderné zbraně v relativně krátké

18 Více viz např. *Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological and Chemical Arms*, Weapons of Mass Destruction Commission, Stockholm, Final Report 2006.

19 Jaderným deštníkem se zde rozumí ochrana nejaderných států státy jadernými v tom smyslu, že jaderné státy, které ochranu poskytují, se zavazují odpovědět na (jaderný) útok proti státu chráněnému jaderným deštníkem jadernými zbraněmi. Pro potenciálního agresora se tak *de facto* maže rozdíl mezi jaderným a nejaderným státem, protože musí počítat s protiútokem s použitím jaderných zbraní. Tulliu, S. – Schmallberger, T.: *Coming to Terms with Security: A Lexicon for Arms Control, Disarmament and Confidence-Building*, United Nations Institute for Disarmament Research, Geneva, Switzerland, UNIDIR/2003/22.

době vyvinout. Sem patří především Japonsko, Jižní Korea a další vyspělé země světa.²⁰

Z hlediska šíření (proliferace) jaderných zbraní se rozlišuje proliferace horizontální a vertikální. Horizontální proliferace označuje rozšiřování jaderných zbraní do nových států, resp. situace, kdy doposud nejaderné státy nějakým způsobem získají jaderné zbraně. Vertikální proliferace pak znamená jednak rozšiřování jaderného arzenálu existujících jaderných států a jednak rozšiřování jaderných zbraní do rukou nestátních aktérů působících na území daných jaderných států.²¹ Kromě vývoje nových druhů zbraní či nosičů spadají pod vertikální proliferaci mimo jiné také změny bezpečnostních či vojensko-strategických doktrín, které se týkají jaderných zbraní a které vedou nebo mohou vést k vyšší pravděpodobnosti použití jaderných zbraní.²²

20 Viz např. profily jednotlivých zemí na http://www.nti.org/e_research/profiles/index.html

21 Termín vertikální proliferace se obvykle používá, resp. používal, zejména v souvislosti se zvyšováním, resp. zdokonalováním jaderných arzenálů jaderných států. V souvislosti s rostoucí rolí nestátních aktérů však roste i význam druhý, tj. získávání jaderných zbraní nestátními aktéry na území jaderných států. Viz např. *Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological and Chemical Arms*, Weapons of Mass Destruction Commission, Stockholm, Final Report 2006.

22 Tulliu, S. – Schmallberger, T.: *Coming to Terms with Security: A Lexicon for Arms Control, Disarmament and Confidence-Building*, United Nations Institute for Disarmament Research, Geneva, Switzerland, UNIDIR/2003/22.

A.5 Kontrola jaderného zbrojení a jaderné odzbrojení v historickém kontextu a v současnosti

Objev jaderné energie znamenal jednak nalezení takřka nevyčerpatelného energetického zdroje, ale také stvoření zdaleka nejstrašlivějších zbraní, které kdy lidstvo sestrojilo. Od chvíle, kdy jaderné zbraně spatřily světlo světa a byly poprvé použity, bylo jasné, že pokud by se tyto zbraně vymkly kontrole, mohlo by to znamenat prakticky zánik lidské civilizace. Nastupující studená válka a situace v mezinárodních vztazích ovšem znemožnily úspěch raných radikálních pokusů a snah o kompletní zákaz těchto zbraní v samotném zárodku jejich vývoje. Jediným možným východiskem byly velmi pozvolné snahy o omezování jaderného zbrojení a o jaderné odzbrojení krok za krokem, které dlouho probíhaly na pozadí studené války, jejímž symbolem se jaderné zbraně staly.

Ačkoli se nevyplnily katastrofické scénáře z období studené války či krátce po ní, hrají jaderné zbraně stále poměrně důležitou roli v rámci vojenských doktrín a bezpečnostněpolitických strategií mnohých států. Nebezpečí globálního jaderného konfliktu se do značné míry podařilo odvrátit, nicméně jaderné zbraně stále představují palčivé dědictví minulosti. Po skončení studené války se navíc výrazně změnila povaha mezinárodněbezpečnostních rizik i povaha rizik plynoucích z existence jaderných zbraní, což staví mezinárodní společenství před nové výzvy v oblasti kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojování.

A.5.1 Stručná historie snah o omezení jaderného zbrojení a o jaderné odzbrojení

Využití energie skryté v jádru atomu k vychýlení mísky vah druhé světové války bylo cílem obou stran.²³ Především díky vědcům, kteří před válkou a během ní utekli do Spojených států, to byly právě ony, kdo nakonec atomovou bombu sestrojil jako první. Spojené státy také jadernou zbraň ihned použily, oficiálně (pouze) za účelem rychlejšího ukončení války, ve skutečnosti však také s cílem demonstrace síly vůči Sovětskému svazu.²⁴ Z historie je pak zřejmé, že právě zde lze hledat prvopočátek závodů v jaderném zbrojení a také snah o jeho kontrolu a dosažení úplného jaderného odzbrojení. Byli to koneckonců vědci, kteří položili základ jaderné fyzice a kteří na vývoji jaderných zbraní pracovali, kdo již od počátku upozorňoval na nebezpečí spojená s jadernými zbraněmi. V momentě, kdy se jaderné zbraně dostaly do rukou politiků a vojenských velitelů, však již nešlo rozjeté soukolí zastavit a zabránit tak závodům v jaderném zbrojení.

Od Manhattanu po Kubu (1945-1962)

Vývoj a dosažené dílčí úspěchy na poli jaderného odzbrojení do značné míry kopírovaly vývoj v mezinárodních vztazích. Jaderné odzbrojení se okamžitě po prvním použití jaderných zbraní v roce 1945 stalo jedním ze základních úkolů na půdě OSN, nicméně návrhy projednáváné na tomto fóru ve druhé polovině 40. let lze z dnešního pohledu označit spíše za utopické. Baruchův ani Gromykův plán evidentně neměl šanci na úspěch, stejně jako ve druhé polovině 50. let např. Rapackého plán. Zpětně lze konstatovat, že rozhodujícím momentem bylo získání jaderné zbraně Sovětským svazem, a tedy konec jaderného monopolu Spojených států. Výrazná výhoda, která byla do té doby na straně USA, se rozplynula a tato situace zásadně změnila pohled na celou problematiku zbrojení

23 O snaze nacistického Německa získat jadernou zbraň a o její úspěšnosti se dlouhou dobu pouze spekulovalo. Po nedávném otevření tajných sovětských archivů se však ukázalo, že Hitler byl výrobě a použití jaderné zbraně mnohem blíže, než se původně předpokládalo. Viz např. Karlsch, R.: *Hitlers Bombe: Die geheime Geschichte der deutschen Kernwaffenversuche*.

24 Toto téma je i po více než 60 letech stále předmětem historických kontroverzí, nicméně argumenty na jeho podporu vyznívají v kontextu historických událostí přesvědčivě. Viz např. Thomson, D. B.: *A Guide to Nuclear Arms Control Treaties, Russian Nonproliferation Programs Office, Los Alamos National Laboratory, July 1999*, s. 1, nebo také Bunn, G.: *Arms Control by Committee: Managing Negotiations with the Russians*, Stanford, California, Stanford University Press 1992.

i odzbrojení. V 50. letech Spojené státy i Sovětský svaz teprve budovaly, resp. konsolidovaly své sféry vlivu a závody ve zbrojení se rozbíhaly na plné obrátky. Testy stále silnějších jaderných zbraní byly považovány za demonstraci síly a otázku prestiže bez ohledu na náklady a rizika s tímto testováním spojená. Z bezpečnostního hlediska se klíčovým stalo (alespoň) dosažení parity ve všech druzích zbraní, jinými slovy tedy zabránění tomu, aby protivník získal významnou strategickou výhodu.

V 50. letech se kromě radikálních návrhů na zákaz jaderných zbraní začínají objevovat i návrhy pragmatické, spojené s kontrolou jaderného zbrojení, resp. s mírovým využitím jaderné energie. Příkladem může být např. projev prezidenta Eisenhowera „Atoms for Peace“, který vedl k vytvoření Mezinárodní agentury pro atomovou energii IAEA, nebo začínající snahy o zákaz jaderných testů. I tyto pragmatické návrhy však narážely především na vzájemnou nedůvěru mezi supervelmocemi a na jejich neschopnost dohodnout se na oboustranně přijatelných pravidlech. Světlou výjimkou byla v roce 1959 Smlouva o Antarktidě, kde Američané a Sověti poprvé ukázali, že se umějí dohodnout. Lze však říci, že až do roku 1962, kdy svět během kubánské raketové krize poprvé stanul na prahu jaderné války, si politici na obou stranách plně neuvědomovali význam, resp. riziko vyplývající z případné jaderné konfrontace. Události roku 1962 však znamenaly pozitivní obrat v doposud neúspěšných jednáních.

První úspěchy na poli kontroly jaderného zbrojení (1963–1971)

Na základě mnohem smířlivějšího, resp. mnohem méně konfrontačního postoje obou stran mohlo v roce 1963 dojít k prvnímu významnému pokroku v otázce kontroly jaderného zbrojení, kterým bylo podepsání Smlouvy o zákazu jaderných zkoušek v atmosféře, ve vesmíru a pod vodní hladinou (Smlouva LTBT, resp. PTBT). Tato smlouva sice na jedné straně přinesla jedny z prvních skutečně hmatatelných výsledků na poli kontroly jaderného zbrojení, ukázala však také některé slabiny, které se prakticky až do roku 1987 staly charakteristickými pro prakticky všechny smlouvy o kontrole zbrojení mezi USA a SSSR. Tou slabinou byl spolehlivý verifikační mechanismus, resp. neochota Sovětů na něj přistoupit. Přesto je však třeba chápat Smlouvu LTBT, resp. PTBT, za významný dílčí úspěch na cestě k úplnému zákazu jaderných zkoušek.

V první polovině 60. let došlo také k zahájení jednání o vytvoření zóny bez jaderných zbraní v Latinské Americe a Karibské oblasti, která se stala skutečností podpisem Smlouvy z Tlatelolco v roce 1967 a která znamenala první výrazný úspěch v boji za nešíření jaderných zbraní.

Zóny bez jaderných zbraní představovaly v tomto boji velmi účinný regionální pilíř. Na další zónu se však čekalo až do 80. let, nicméně i přesto dnes pokrývají zóny bez jaderných zbraní prakticky celou pevninu na jižní polokouli.

Za zřejmě nejdůležitější úspěch dosažený v období 1963–1971 na poli kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení je nutno považovat uzavření Smlouvy o nešíření jaderných zbraní NPT v roce 1968. I přes nutně kompromisní a částečně i kontroverzní obsah závazků obsažených ve smlouvě NPT ji lze hodnotit jako jednu z nejvýznamnějších dohod na poli kontroly jaderného zbrojení a jaderného odzbrojení. Zavazovala totiž nejaderné státy k tomu, aby neusilovaly o získání jaderných zbraní, jaderné státy k postupnému jadernému odzbrojení a položila základ mezinárodní spolupráci při mírovém využití jaderné energie. I když samotná Smlouva NPT nevyřešila všechny problémy týkající se proliferace jaderných zbraní, je nutno říci, že tento proces alespoň výrazně zpomalila, resp. omezila. Velkou slabinou však dodnes zůstává plnění závazku jaderných států k dosažení úplného jaderného odzbrojení.

Détente a snaha supervelmocí o bilaterální kontrolu jaderného zbrojení (1972–1985)

Zatímco ve druhé polovině 60. let převažovaly na poli kontroly jaderného zbrojení multilaterální, resp. regionální snahy, počátkem 70. let se těžiště přesunulo opět k přímému jednání Sovětského svazu a Spojených států. Toto období bylo charakteristické poměrně výrazným uvolněním napětí ve vztazích mezi oběma supervelmocemi, které si začaly uvědomovat ekonomickou neúnosnost pokračování závodů ve zbrojení. Výsledkem jednání bylo v roce 1972 podepsání dohod SALT I, které spočívaly zejména v omezení počtu nosičů strategických jaderných zbraní (dosažení parity v těchto nosičích) a také omezení budování systémů protiraketové obrany (Smlouva ABM).

V návaznosti na úspěch dosažený v rámci SALT I se prakticky okamžitě rozběhla jednání o SALT II, která měla dále omezit strategické jaderné arzenály obou supervelmocí a stanovit faktickou paritu v těchto zbraních. Rovnováha strachu tak mohla být plně formalizována. Jednání se však protáhla až do roku 1979, zejména díky neshodám ohledně kontrolních mechanismů, a i když byla smlouva nakonec podepsána, nevstoupila v platnost, protože Spojené státy od její ratifikace odstoupily v důsledku sovětské invaze do Afghánistánu. Obě země se však víceméně chovaly v souladu s jejími ustanoveními.

Kromě smluv SALT byly během 70. let podepsány i další dvě smlouvy, které omezovaly podzemní jaderné testy (Smlouva mezi USA a SSSR o omezení podzemních zkoušek jaderných zbraní TTBT a Smlouva mezi USA a SSSR o využití podzemních jaderných výbuchů pro mírové účely PNET). Smlouvy TTBT a PNET (a rovněž Smlouva SALT II) byly významné zejména z toho důvodu, že opět naplno ukázaly důležitost verifikačních mechanismů při uzavírání a kontrole dodržování smluv o kontrole jaderného zbrojení a o jaderném odzbrojení. Bez inspekce na místě, které Sověti neustále odmítali, nebyly tyto dohody efektivně verifikovatelné, což brzdilo ratifikaci v USA. Obrat nastal až ve druhé polovině 80. let s nástupem Michaila Gorbačova a zavedením inspekce na místě.

Nástup Michaila Gorbačova, pozvolný konec studené války a euforie v první polovině 90. let (1985–1996)

Nástup Michaila Gorbačova do čela Sovětského svazu v polovině 80. let a jeho následné rozhovory s Ronaldem Reaganem znamenaly první zásadní posun směrem ke konci studené války a ke skutečnému jadernému odzbrojování. Ekonomické problémy, se kterými se Sovětský svaz potýkal, mu neumožňovaly držet se Spojenými státy krok, což dále zvyšovalo motivaci Sovětů k redukci výdajů na zbrojení a jaderných arzenálů. Nejdůležitější změnou, která se stala katalyzátorem pro změny ostatní, byla ochota Sovětů přistoupit na inspekce na místě, díky nimž byly verifikovatelné i dohody, jejichž plnění do té doby nemohlo být efektivně kontrolováno.

Prvním významným úspěchem (a zároveň první smlouvou obsahující inspekce na místě) byla v roce 1987 smlouva o likvidaci raket středního a kratšího doletu INF, které byly de facto vedlejším produktem dohod SALT a o jejichž odstranění stáli vzhledem k postavení v Evropě hlavně Američané. Smlouva INF byla velkým krokem dopředu a znamenala díky svému komplexnímu verifikačnímu mechanismu z právního hlediska historický milník v jaderném odzbrojení. Na tento úspěch se Američané a Sověti snažili navázat omezením, resp. snížením počtu strategických jaderných zbraní v rámci dohod START I. Díky událostem ve střední a východní Evropě na přelomu 80. a 90. let však došlo k podpisu této smlouvy až v roce 1991, krátce před rozpadem SSSR. Z mezinárodně-právního hlediska je význam obou smluv nezpochybnitelný, protože se jedná o dvě první komplexní odzbrojovací smlouvy v historii jaderných zbraní.